

ӘОЖ 937
МҒТР 03.09.25

ЗУЛПЫХАРОВА Э.У.

тарих ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті

<https://orcid.org/0009-0006-5306-507X>

АБДУРАХМАНОВА Э.А.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail:ezazaztb@mail.ru

ВИЗАНТИЯНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа:

Мақалада автор византиялық өркениеттің өзгеруіне, атап айтар болсақ византияның әлеуметтік және мәдени (рухани) өміріне қалыптасуына түркі халықтарының әсер ету деңгейін анықтаған. Атап айтар болсақ түрлі тарихи деректер арқылы Византияның құлдырауындағы түркі халықтарының ролін айқындалған. Сонымен қатар, Византия өркениетіндегі түркі элементі туралы барлық маңызды мәліметтерді, олардың жасалу тіліне қарамастан, кез-келген жанрлар мен типтерді, соның ішінде материалдық мәдени дерек көздеріне де кешенді зерттеу жұмысы жүргізілген. Сондықтан зерттелетін мәселенің бастапқы негізі ерекше әртүрлілікпен сипатталады. Бұл, атап айтқанда, сақталған жазбаша және материалдық ескерткіштердің барлығында шашыраңқы бастапқы материалды жинауды қиындатады. Біз Византия, мұсылман, латын және славян тілдері шеңберінің барлық сақталған көздерін жан-жақты зерттеуге тырыстық.

Батыс Византия аймағында грек, латын, Оңтүстік славян, араб және түрік жазба дереккөздері ең маңыздысы ретінде алға тартылған. Ғылымда Византия-түркі өзара әрекеттесуінің біз таңдаған аспектісі жүйелі түрде (зерттелмеген) дамымағанымен, оның толыққанды зерттеуі кең фактографиялық және тұжырымдамалық контекстсіз мүмкін емес. Бұл контекст сөзсіз ескерілді және біздің зерттеу барысына әсер етті деп айтуымызға болады.

Кілтті сөздер: өркениет, рухани, дерек көзі, Византия, түркі, материалдық ескерткіштер, жазбаша ескерткіштер.

Э. ЗУЛПЫХАРОВА

кандидат исторических наук,

доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

Э. А. АБДУРАХМАНОВА

Магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан) e-mail:ezazaztb@mail.ru

РОЛЬ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В СОЦИАЛЬНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ВИЗАНТИИ

Аннотация:

В статье автором определен уровень влияния тюркских народов на трансформацию византийской цивилизации, в частности на формирование Византийской социальной и культурной (духовной) жизни. В частности, различными историческими данными определена роль тюркских народов в упадке Византии. Кроме того, была проведена комплексная работа по изучению всех важных сведений о тюркском элементе Византийской цивилизации, независимо от языка их создания, любых жанров и типов, в том числе и материальных культурных источников. Поэтому исходная основа исследуемой проблемы характеризуется особым разнообразием. Это, в частности, затрудняет сбор исходного материала, разбросанного по всем сохранившимся письменным и материальным памятникам. Мы постарались всесторонне изучить все сохранившиеся источники круга византийских, мусульманских, латинских и славянских языков.

В Западно-византийском регионе греческие, латинские, южнославянские, арабские и турецкие письменные источники считаются наиболее важными. Хотя выбранный нами аспект византийско-тюркского взаимодействия в науке не развивается систематически (неизученно), его полноценное исследование невозможно без широкого фактографического и концептуального контекста. Можно сказать, что этот контекст, несомненно, был учтен и повлиял на ход наших исследований.

Ключевые слова: цивилизация, духовный, источник, византийский, тюркский, материальные памятники, письменные памятники.

ZULPYKHAROVA E.

candidate of Technical Sciences Associate Professor

Associate Professor of Khoja Akhmet Yassavi Internatinal Kazakh-Turkish University

ABDURAKHMANOVA E.

Master's student of Khoja Akhmet Yassavi Internatinal Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkestan) e-mail: ezazaztb@mail.ru

**THE ROLE OF THE TURKIC PEOPLES IN THE SOCIAL AND CULTURAL
LIFE OF BYZANTIUM**

Annotation:

In the article, the author defines the level of influence of the Turkic peoples on the transformation of the Byzantine civilization, in particular on the formation of the Byzantine social and cultural (spiritual) life. In particular, various historical data have determined the role of the Turkic peoples in the decline of Byzantium. In addition, comprehensive work was carried out to study all important information about the Turkic element of the Byzantine civilization, regardless of the language of their creation, any genres and types, including material cultural sources. Therefore, the initial basis of the problem under study is characterized by a special variety. This, in particular, makes it difficult to collect the source material scattered throughout all preserved written and material monuments. We have tried to comprehensively study all the surviving sources of the range of Byzantine, Muslim, Latin and Slavic languages.

In the Western Byzantine region, Greek, Latin, South Slavic, Arabic and Turkish written sources are considered the most important. Although the aspect of Byzantine-Turkic interaction we have chosen in science does not develop systematically (unexplored), its full-fledged study is impossible without a broad factual and conceptual context. We can say that this context was undoubtedly taken into account and influenced the course of our research.

Keywords: civilization, spiritual, source, Byzantine, Turkic, material monuments, written monuments.

Кіріспе

Византия мемлекеті негізінен көп ұлтты мемлекеттердің бірі болды. Олардың арасында шығыс елдерінің үлес салмағы басым болатын. Ең бастылары түркі халықтары. Түркі халықтары тарих сахнасына келген сәттен бастап дәлірек ерте орта ғасырлардан бастап Византия мемлекетімен арақатынасы болғандығын ғалымдарымыз дәлелдеп көрсетіп берді. Ал Византияның әлеуметтік мәдени өміріндегі түркі халықтарының рөлі мәселесі жаңа және қазіргі заманда зерттеуі ауқымы кеңе бастады. Мысалы, шет елдік ғалымдар арасында Рустам Шукуров, Чарльз Бранд [1], [2] өз зерттеулерінде түркі халықтарының Византия кезеңіндегі орнына тоқталып өтті. Қазіргі кезеңге дейін Византияның сыртқы саясатына соғыстарына ішкі экономикалық жағдайына арналған зерттеулер басымырақ, ал елдің ішкі рухани және мәдени өміріндегі түркі халықтарының рөліне арналған нақты отандық зерттеулер жоқтың қасы.

Византиядан алыста орналасуына қарамастан өзара елшілік және сауда байланыстарын орнатқан мемлекет ол Түркі қағанаты болды. Екі мемлекеттің саяси елшілік сауда саттық қарым қатынастары ежелгі кезеңінде Еуразия кеңістігінде орын алған ауқымды процестерді құрағаны мәлім. Византиялық өркениеттің өзгеруіне әлеуметтік және мәдени өміріне түркі халықтарының әсер ету деңгейін анықтаймыз.

Византия әлеміндегі түркі халықтарының сандық құрамын сипаттау. Византиялық кезеңдегі түркілердің жергілікті халықтарымен араласу ассимиляциялау дәрежесін айқындау.

Зерттеу әдістерімен материалдар

Византияның әлеуметтік және мәдени өміріндегі түркі халықтарының ролін зерттеуге бағытталған мақалада арнайы тарихи әдістердің ішінен: тарихи-салыстырмалы әдіс, тарихи-жүйелеу әдісі қолданылды.

Тарихи-салыстырмалы әдісін негізге ала отырып Джон Цецтің "Теогониясынан" үзінді, онда "скиф" және "парсы" тілдерінің үлгілері берілген [3]. Бұл жерде түркі тілдерімен парсы тілдерінің ұқсастығы берілген. Парсы араб скиф тілдерін салыстырмалы түрде зерттеп көрсеткен. Нәтижесінде византиялықтар бұл тілдерін ажырата алмағанын төменде көре аламыз. Бұл әдіс сонымен бірге сол уақыт пен кеңістіктегі халықтарды салыстыру мақсатында қолданылған болатын.

Тарихи-жүйелеу әдісі арқылы бірнеше арнайы тақырыптар негізінде олардың өзара байланысын анықтадық. Мысалы византиялықтармен түркі халықтарының сыртқы байланыстары С.Врионис "Византия және түркі қоғамы және олардың адами ресурстарның қайнар көзі" [4] еңбегінде көрсетілген, VII-XI ғасырлар шеңберіндегі топтарға бөлініп кейірек сол жердегі халықтармен ассимиляцияға ұшыраған Византия шығысындағы иммигрант түркілер және түркілердің осы византиялық өркениетке әсері жайлы арнайы тақырыптарды қарастырдық [1]. Нәтижесінде түркілердің византияның мәдени рухани өміріне әкелген өзгерістерін келтірдік.

Ғылыми мақалада материалдардың негізгі бөлігі шет елдік еңбектерден пайдаланылды. Шет елдік тарихшылардың еңбектерінде түріктердің арғы аталары ғұндардан бастап түркілер, оғыздар және Византия мемлекетінің түбегейлі құлауына әсер еткен Осман империясымен байланысы жайлы егжей тегжейлі ақпарат берілген. Византия қоғамындағы халықтарға анықтама берген бірегей еңбек Дюли Моравчиктің "Byzantinoturcica" еңбегі. Еңбекте түркі халықтарына қатысты мәліметтер сұрыпталып жинақталған. Автор еңбегінде түркі халықтарына тән атауларға баса наза

аударған және грек топонимикасы мен ономастикасындағы түркі халықтарына тән (алтай халықтарына да) атаулар топтамасын жинақтаған, әрі жоғары деңгейде сыннан өткізген [5].

Ең бай деректі материал Атос монастырларының актілерінің басылымдарында жинақталған, олардың басым көпшілігі XIII–XV ғасырларға жатады. Атос актілерінің басылымын ресейлік византинистер 1917 жылға дейін зерттеген, олардың барлығы қазіргі деңгейде қайта басылған жоқ. 1937 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін Француз византинистері Габриэль Милле мен Пол Лемерль негізін қалаған Archives de l' Athos сериясындағы Афон актілерінің жүйелі басылымын жалғастыруда; осы уақытқа дейін 22 том шықты [6,135-138б].

Талдау мен нәтижелер

Византия мемлекетімен Түркілер арасындағы байланыстар Түркі мемлекетінің құрылуынан бастау алды. Ал Византия қоғамында түркілердің белсенді әрекет ете бастауы XI ғасыр мен XV ғасырдың ортасына дейінгі кезенді қамтиды. Византия қоғамындағы түркілердің алар орны ерекше болды. Олар түбегейлі Византия қоғамын мәдени, рухани жағынан өзгеруіне ықпалын тигізді. Византия мен түркі әлемінің алғашқы тарихнамасының басты ерекшелігі-эмпиризм. Өйткені жазбаларда саяси тарих, соғыс тарихы, кейіпкерлер, сот және дипломатиялық интригалар басым болды [1,8б].

Византия мемлекеті өз тарихын ежелгі кезеңнен бастаған болатын Рим империясының бөлінуі нәтижесінде пайда болған Шығыс Рим яғни Византия мемлекеті құрылғаннан кейін көптеген тайпалар халықтармен қарым қатынасын жалғастырды. Өз кезеңінде түріктер Византия территориясында Византиядағы шетелдіктер және Византиядағы ақсүйектер деп қарастырылды. Византиядағы шетелдіктер бұлар түрік саудагерлері елші сарбаздар кірітілді. Бұл тұста бұл тап өкілдері жергілікті түріктермен ассимиляцияланған түріктерге тек жанама қатысы бар. С. Врионис “Византия және түркі қоғамы және олардың адами ресурстарның қайнар көзі” еңбегінде Византия империясының соңғы кезегінде адам шығынын саралай отырып сөзсіз сарқылуын көрсетті. Бұл жайтта византиялықтар үшін сырттан адам әкелуіге мәжбүр болды. Ең бірінші түркілерден армия үшін адам жиналды. Бұл Алексей Комненус кезінде орын алды [5,125б].

Византиялықтардың түркілердің ең басты байлығы тілі жайлы мәліметтерге назар аударсақ, түркі тілін парсы тіліне ұқсас деп олардың ара жігін ажыратпай араластырып сөйлеген болатын. Нақты парсы тілі мен түрік тілінің айырмашылығы жайлы еңбек Джон Цецтің “Теогониясында” үзінді көрсетіп өткен. XIX ғасырдың 20 жылдары И. Моравчик венгр халқының византисті Ватикан кітапханасын зерттей келе сол жерде орналасқан “Barberinus” (XV ғ.) қолжазбасынан тапты. “Теогония” эпилогының толық мәтіні және 1930 жылы ол алғаш рет шығарманың грек алфавиті негізінде жазылған әр түрлі тілдерде сәлемдесу формулалары бар бөлігін жариялады.[4,20б] “Византия империясы:” скиф “(шын мәнінде, коман-половцы тілінде), [7,130б]”парсы” (шын мәнінде, түрік-Селжүк), латын, араб, орыс, еврей және Алан.[8,3б] Осылайша, бұл Алан тілінің жалғыз жазбаша ескерткіші, оның этно-тілдік байланысын оны жазған адамның өзі куәландырады. Цец Константинопольде кездескен әрбір шетелдікті грек транскрипциясында келтіре отырып, өз тілінде қарсы ала алады деп мәлімдейді.[9,21б.] Үш өткел басқалармен қатар скиф, парсы және араб тілдеріне қатысты [10,43б.]. Мысалы ...καὶ Σκύθην ἀσπάζόμενος οὕτω προσαγορεύω· καλὴ ἡμέρα σου, αὐθέντριά μου, καλὴ ἡμέρα σου, αὐθέντα μου. саламалек алтһ [– –] саламалек аλτοуҗел. τοῖς Πέρσαις πάλιν Перσικῶς οὕτω προσαγορεύω· καλὴ ἡμέρα σου, ἀδελφέ, ποῦ ὑπάγεις; πόθεν εἶσαι, φίλε; ἀσὼν χαῖς кароупарза хантáзар харантáση. τοῖς δ’ Ἀραψιν ὡς

Ἄραβιν ἀραβικῶς προσ[λέγω]: ποῦ ὑπάγεις, πόθεν εἶσαι, αὐθέντριά μου; αὐθέντα μου, καλὴ ἡμέρα σου. ἀλενταμόρ βενένεντε σίτη μουλὲ σεπάχα. Бұл сөз тіркестерін Д.Моравчик былай түсіндірді. саламаалек, сөзсіз, түрік. selam-alek-араб. salām 'alayk, "саған тыныштық, Сәлеметсіз бе"; түркі тіліне сәйкес келеді.

-altı (aldi) "сатып алынған әйел, құл" (әйел есімі ретінде де қолданылған);

-түрік. ἀλτογγεπ-бұл altı + ağa + bek (?) "мырза, көшбасшы". Бұл түсіндірмесінде бәрі даусыз, бірақ әзірге бізде жақсы нұсқа жоқ. Бүкіл фразға келесідей көрінеді: "Salam-alek altı, salam-alek altı-ağa bek", яғни "Сәлеметсіз бе, құл! Сәлеметсіз бе, мырза". Бұл фразға половцы диалектісіне сәйкес келуі мүмкін. Бойынша бірінші жолда ("скиф әйелін құшақтап, сондықтан [оны] қарсы аламын"), Цец, бұл жерде скифтік жезөкше құл туралы айтылған шығар.[11,97-98б.] Зерттей келе бұл жазбалар арқылы біз гректердің парсы тілімен түрік тіліне қарағанда араб тілін терең меңгергенін анықтадық. Сонымен, "Теогониядан" алынған үзінді арқылы византиялықтар бұл тілдерді ғылыми және әдеби дискурс деңгейінде ажырата алмады деп ойлағанымыз жөн.

VII–XI ғасырлар кезеңі үшін үш негізгі топты бөлуге болады. Византия аумағында өмір сүрген шығысынан келген мұсылман иммигранттар: 1) әскери тұтқындар, 2) саудагерлер және дипломаттар, 3) "саяси" босқындар [1,136б.]. Яғни бұл түркі халықтары кейірек Византия мемлекетімен ассимиляцияға ұшырағандар. Алғашқы иммигранттар соғыста тұтқындар босқындар болды. Македония түркі халықтарын зерттеу үшін ең қолайлы мекен. Македония, салыстырмалы түрде тығыз қоныстанған аймақ, шамамен Статистика үшін жеткілікті демографиялық деректермен қамтамасыз етілген жалғыз Византия аймағы болды [12,44б.]. Сол үшін бұл аймақтағы зерттеулер көбірек. Шет ел зерттеушілері Македония аймағын зерттеуге баса назар аударған.. Бұл зерттеулердің негізі Афон монастырларының актілерінде қамтылған экономикалық және демографиялық тарих туралы мол материал болды.[13,6б.] Афон құжаттарына басты салық ,жер мәселесі,Монастырлық құжаттар кіргізілген. Афон зерттеу нәтижесінде көпшілігі Македонияға қатысы бар Шығыс атауларын екенін анықтадық. Алайда бұл Афон актілерінің барлығы дерлік тек өздеріне қатысты құжаттар болып шықты. Осы дерекқорға енген атауларыдың арасынан Шығыстық бірінші буын эмигранттарына қарағанда келесі буындағы эмигранттардың азиялық екенін анықтау мүмкін. Бұл тек асыл тұқымды кейбір отбасылардан Христиандықтар эмигранттарды шомылдырып, кейірек өз рәсімдері бойынша шоқындырған және олардың есімдерінде христиан тектес етіп өзгерткен. Біздің қызығушылығымызбен маңызды қиылыстары бар тағы бір жұмыс Анжелика Лайға тиесілі: "XII ғасырдағы Византиядағы шетелдік және бөгде адам" атты мақаласы [1,35б.].

Грек-антикалық ғылымдағы іспеттес византия ғылымында этникалық терминология топонимикаға байланысты (тәуелді) екендігін көре аламыз. Византиялық авторлар (Никофор Григор) этникалық атаулардың географиялық атауларға тікелей тәуелді екендігін тұжырымдады. Ол көшпелі түркі халықтары туралы келесі мағлұматтарды береді: «Олар (скифтер) көпшіл адамдар, олардың көпшілігі соншалықты бізден солтүстікке қарағандағы барлық территорияларда мекендейді. (Солтүстік полиске жетпейді, бірақ қиыр солтүстікке дейін аумақтарды алып жатыр) [1, 67 б].

Ежелгі грек зерттеулері бізге осындай мәліметтер береді және біз де өзіміздің отандық зерттеулерімізге сүйене отырып, осындай тұжырымдарға келдік. Ежелгі ақылгөйлер Скифтерге түрлі атаулар береді, мәселен Гомер оларды киммериялықтар деп атайды. Ал Геродот Скифтарды парсы-скиф соғыстарының шеңберінде сипаттайды, Плутарх оларды тевтондар деп атайды. Олар әрқайсысы өз тілінде өздерінің атаулары бар [14, 265-267б].

Скифтер туралы грек мәліметтеріне туралы сүйене отырып, бұл тайпаларға атау беру біздің жағдайымызда тиімдірек болса керек. Осылайша, автор бойынша тайпалар географиялық орналасуына қарай аталды (яғни грек-византиялық тәсіл бойынша тайпалардың атауы географиялық орналасқан аймағы бойынша қойылды). Автор Скифтерді әрбір зерттеуші византиялық өз қалауынша атай алды деуі ежелден келген ғылыми атаулардың шартты екендігінің дәлелі болып есептеледі.

Византиялық зерттеушілер түркі тайпаларын зерттеу барысында әртүрлі пікірлерді ұсынған негізгі пікірлер түркі тайпаларының атаулары қатысты географиялық кеңістікте орналасуына байланысты қойылған болса, ал түркі халықтарының мінез-құлқы географиялық климаттық ерекшеліктеріне байланысты деген пікірлерді ұсынған болатын.

Византиялықтар өз мәдениетін қабылдамаған, жат өркениет иелерін «варварлар» деп атады. Түркі халықтарын да византиялық авторлардың көпшілігі варварлар деп атаған. Егер классикалық антикалық грек мәдениеті тұсында варварлар эллиндерге қарсы қойылса, византиялық кезеңде варварларды римдіктерге (Рим өркениетімен салыстырды) қарсы қойылды. Яғни византиялықтардың пікірінше христандық дінді қабылдаған, Византияның азаматы ғана «өзіміздің адам» болып саналды да, елден тысқарыда өмір сүретін басқа барлықтары «варварлар» болып табылды (К. Лехнер). Осылайша, түркілер Византия империясынан (Рим империясынан) тысқарыда өмір сүретін варварлық әлемнің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды [15, 96 б].

Енді, византиялықтардың Скифтер туралы сипаттамаларына жүгінсек. Скиф атауы –солтүстікте, Дунайдан солтүстік-шығысқа қарай, Қара теңіздің солтүстігінен қиыр шығысқа қарай өмір сүрген халықтардың жиынтығы ретінде анықталды.

Эллиндік ғылым варварлық қоғамды 3 түрге ажыратты:

1. Отырықшы варварлар;
2. Аңшы –варварлар.
3. Мал өсіруші көшпелі варварлар [16, 200 б].

Аталмыш жіктеме бойынша Рим империясынан (Византиядан) солтүстік және солтүстік-шығыста өмір сүрген барлық халықтар «скифтердің» құрамына кіріп кетті. Византиялық авторлар ежелгі түркі халықтарының өмір салтына сүйене отырып (басым бөлігінде көшпелілігіне) тарихи дерек көздерінде жаппай бір атау «скифтер» атауын байыта отырып қолдана берді (бұл өз кезегінде қате пікір). Тіпті ХІІІ ғасырда византиялық авторлар (Никифор Влеммид) солтүстікте, солтүстік –шығыста өмір сүретін көшпелі тайпалардың барлығын скифтер деп атай берді.

XIV ғасырда әлемнің саяси картасына жаңашыл өзгерістер (мәселен Моңғол шапқыншылығы) болып жатса да Византиядан солтүстікте, солтүстік-шығыста орналасқан алтынордалықтарды да скифтер деп атауын жалғастырды [17, 802 б].

Византиялық авторлар «скиф типіне» әскери өнердің шебері деген сипаттамен де келтіреді. Авторлар бойынша: скифтер-ат үстінде ойнайтын, садақ пен жидені пайдалана алатын, тез қозғалғыш, әскери ойлауға ие болған халықтар деп есептеді. Скифтер туралы осындай ойлар ХІ ғасырдан XV ғасырға дейін византиялық тарихнамада жиі қолданылды. Византиялық әскерлер құрамында романдалған, бірақ түркі тайпаларының өкілдері де жоқ емес еді [18, 28-30 б].

Византия армиясындағы түркі әскери контингенттері (печенегтер, уздар, половецтер, Анадолы түріктері) жеңіл атты әскер ретінде қызмет етті. Астрологиялық хорографияда скифтер көшпелі өмір салтын ұстанумен, әлеуметтік ұйымның қарабайырлығымен, кедейлікпен, надандықпен, жауынгерлікпен сипатталды, бұл византиялық тарихшылар мен географтардың пікірімен сәйкес келді. Клавдий Птоломей ойкуменаның (Шығыс Рим империясының) солтүстік-шығыс бөлігінің тұрғындары туралы айта отырып, "скиф" атауының рулық сипатын растайды, бұл "біз

оларды жалпылама түрде скифтер деп атаймыз" (κάλου μεν δέ τούτους ὡς ἔσπλιαν Σκύθας). Ойкумендердің осы бөлігінде тұратындар арктикалық шеңбердің салқынын және осы аймаққа тән ылғалдылықты сезінеді, сондықтан олар ақ терілі, шаштары түзу, бойы ұзын, дене бітімі түзу және салқын темпераменті бар; олардың әдет-ғұрыптары үйлерінде суық болғандықтан варварлық болып табылады- деген пікір айтқан. Климаттың суық сипаты аймақтың фаунасы мен флорасын анықтайды. Әлемнің осы бөлігін мекендейтін халықтар пәк, асыл, адал, жанқиярлыққа дайын. Географиялық аймақтар мен Зодиак белгілері мен планеталар арасындағы сәйкестіктің Птолемей схемасымен қатар тағы бірнеше адам болды. XI ғасырдың астрологиялық мәтіндерінің бірінде жер мен аспан объектілерінің сәйкестігіне қатысты келіспеушіліктер салыстырмалы кестеге келтірілген. О.Баучер-Леклерк сенгендей, бұл сәйкестіктер, олар туралы келіспеушіліктер сияқты, өте ерікті болды. Тарихи дереккөздерде әртүрлі дәуірлерде ғұндар, ежелгі түріктер, хазарлар, аварлар, болгарлар, венгрлер, печенегтер, байланыстар, құмандар (половцы), моңғолдар мен татарлар басқарылды; сонымен қатар, скифтер Анадолы түріктері-Селжүк дәуіріндегі түріктер және османлы түріктері деп аталды, бұл төменде толығырақ талқыланады [19,34 б].

XI-XV ғасырларда "скифтер" категориясы Анадолы мен Иранның" парсыларына "қарама-қарсы Солтүстік печенегтер, половец және алтын ордалар белгілеу ретінде біршама шектеулі мағынаға ие болады. Византиялықтар алғаш рет IV ғасырда Алтай халықтарымен кездесті. Грек-рим әлеміндегі ғұндар біздің дәуіріміздің басынан бері белгілі болған болуы мүмкін (Ἄννοι, σουνοι). Клавдий Птоломей βουνοι Сарматия тайпаларының бірі деп санады [20, 72 б].

Византия аумағындағы алғашқы түркі ақсүйектерінің пайда болуы мыңыншы жылдың орталарына тура келеді. Жыл өткен сайын бұл түркі ақсүйектерінде өсе бастаған болатын. Византия аумағындағы түркі және араб диаспораларының тарихын зерттеумен айналысқан А.П. Каждан мен П. Баденас қайсы ақсүйек әулиетінің қайсы ұлтқа жататындығын (араб немесе түркі) үзілді-кесілді анықтықпен бөліп-жарып айта алмайды. Екі автордың зерттеулері бойынша Византия аумағында түркі ақсүйектерінің пайда болуы XI ғасырдың ортасынан бір жарым ғасырдың ішінде ел аумағындағы түркі ақсүйек әулиеттерінің саны оннан асса, осы кезеңдегі Византия қоғамында «аты шыққан» беделді қоғам қайраткерлеріне айналған түркі ұлтына тән тұлғалардың саны елуден асқан [21, 476].

XI-XIII ғасырлардағы Византия аумағындағы аты шулы түрік ақсүйек әулиеттерінің ең көрнектісі Маниақтар мен Манкафтар әулиеті. Бұл әулиеттердің ұлттық шығу тегі туралы көптеген пікір-таластар әлі күнге дейін толастамаған .

Маниақ әулиетінің көрнекті өкілдерінің қатарында танымал елшілер (Маниах), Шығыс Рим империясындағы көрнекті әскербасшы (Г. Маниақ), сондай-ақ басқа да мемлекет қайраткерлері болды. Жоғарыдағы аталған авторлар Византия аумағындағы мемлекеттік қызметтегі түркі аристократтарының саны алпыстан асады деп көрсеткен. Ел аумағындағы түркі ақсүйектерінің мөлшері де мардымсыз болмады. XII ғасырдағы Византия ақсүйек тұлғаларының саны (жалпы аристократтардың) 3 пайызынан асты.

Төртінші Крест жорығының нәтижесінде Византия уақытша құлады және Латын және Никея империясының өмір сүрген шағында жиырмаға жуық түркі ақсүйек отбасыларының ішінен Камиц, Исис, Маниақ, Манкаф, Хапуф, Казан әулиеттері ерекшеленіп, өз әлеуметтік статустарын сақтап қала алды [22, 63 б].

Никея империясының тұсында қоғамдық қызметте қалған түркілер қатарына ұлы этериарх Иоанн III Ватац (1222-1254 жж), императордың кеңесшісі түркі простостраторы Исис түркі ақсүйектерінің жаңа мемлекетте орнын сақтап қалғандығының куәсі. Дегенмен Латын және Никея империяларының құлауынан кейін Палеологтардың билік басына келуінен кейін (Византия империясы қалпына келген

соң) алдыңғы империяда қызмет еткен түркі ақсүйектерін бірінен соң бірін қызметтен ығыстырды. Жоғарыда аталған түрік аристократ әулиеттерінің көбі грамматик қызметінен жоғары лауазымға те бола алмады.

Түрік аристократ әулиеттерінің ішінде лауазымды қызметтерді, атақ-мансапты сақтап қала алған жалғыз әулиет-Манкафтар болды. Бұл әулиет түрлі қызметтерді атқарып, соңында кейінгі византиялық кезеңде Пелопоннес аралында ірі жер иесіне айналды. Сонымен XII ғасырда Византияның (Төртінші Крест жорығына дейінгі) ақсүйектерінің арасында өз беделіне (орнына) ие болған түрік ақсүйектері кейінгі византиялық кезеңде романдалды және көбісі христиан дініне өтті, ең бастысы Манкаф отбасынан басқаларының бәрі Византияның саяси сахнасынан кетті.

1224-1246 жылдары өмір сүрген Фессалоникия империясында жаңадан түркі бай ақсүйектері кумандар мен түркі-селжұқтарының осы аумаққа көптеп келе бастағанынан басталған болатын. Олар беделді түркі аристократтары түркі селжұқтары арасынан ерекшеленген тұлғалар Василий Цамос, Кир Коман, Феодор Сафастарды атауымызға болады. Түркі селжұқ ұлтының өкілдері көрнекті Никея әскербасшылары Никофор Римпсті, Клеопты, ұлы архонт аллегия Константин Маргарит, сарай татий қызметкері Калампақты атап өтуіміз де керек. Бұл ақсүйектердің ішінен Калампактар Византияны асманды-түріктері құлатқан соң Балқан түбегіне, атап айтар болсақ Македонияға көшіп, ірі жер иесіне айналды. Сонымен қатар Римпс, Цамас түркі аристократиялық әулиеттері де кейінгі византиялық кезеңде қоғамда беделді орынға ие бола алды.

Келесі әулиет-Сиргиандар әулиеті. Бұл әулиет кумандық түркілер отрядын басқарған ірі әскербасшы қызметінде болғаны белгілі. Сиргиандар әулиеті романдалды және шоқынды. Түркі әулиеті Михайл Палеологтың 1258 жылғы император болып отыруына үлкен үлес қосты [23, 476].

Қорытынды

Сонымен, византиялық деректерде сақталған түркі халықтарының өмір салтына, күнделікті тұрмыс -тіршілігіне қатысты анықтамалар мен грек тіліндегі сөздерді саралау арқылы, Византия қоғамының мәдени және рухани өміріндегі түркі халықтарының ролін анықтайтын боламыз. Атап өтетін тағы бір жәйт византиялық анықтамаларда кездесетін түркі ұғымдарының саны мен түрі сан алуан. Бұл анықтамалық сөздердің түбі түркі халықтарынан жеткен бе, жоқ па бұл мәселе дау тудыратын мәселеге айналуы да мүмкін. Осы тараушаны жазудағы мақсатымыз-түркі халықтарын византиялық жүйелеуін қайта қалпына келтіру арқылы Византиядағы түркі халықтарының өмір салты мен мәдениетін айқындау.

Мақалада берілген әдістемелік негізде зерттелген дереккөздер Византия халқының құрамында түркі тектес адамдар мен топтардың бар екендігін айқын көрсетеді. Түріктер барлық әлеуметтік топтарда болған. Олардың арасында "парсылар "да," скифтер " де болды, біріншісі айтарлықтай басым болды. Батыс Византия қоғамдарының жоғары тік ұтқырлығын көрсететін орта және жоғары ақсүйектер құрамындағы түріктердің болуы өте айқын болды. Асыл фамилиялардың жекелеген мүшелерінің өмірбаяндарын талдау нәтижесінде оларда бірнеше ұрпақ бойына кәсіби сабақтастық болғанын анықтауға болады. Отбасылардың мәртебесінде де сабақтастық айқын: ортаңғы ұрпақты білу ақсүйектердің орта тізілімінде қалды, ал ең асыл тұқымдар, мысалы, сұлтандар мен Меликтер билеуші үймен байланысын сақтап қалды. Бұл натурализацияланған иммигранттарды Византия халқының ерекше санатына - "Византия түріктеріне" бөліп көрсеткен жөн, осылайша оларды империя аумағында әрдайым болған шетелдік державалардың субъектілерінен ажыратады. Шетелдіктерді натурализациялаудың негізгі құралдары христиан дінін қабылдау және ілеспе

эллинизация болды. Византия түріктері православие дініне көшті, көбінесе жергілікті тұрғындармен (гректер, славяндар және т. б.) некеге тұрды; христиан дінін қабылдады және Византия территориясына қоныстанды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шукуров Р.М. Тюрки в византийском мире (1204-1461).- М.: Издательство Московского университета, 2017.-631 с
2. Чарльз Бранд. Западная Европа против Византии. Константинополь под натиском крестоносцев (1180-1204). Перевод, Л. А. Карпова «Центрполиграф», Москва, 2022.-452 с
3. Греко-варварские диалоги в эпилоге «Теогонии» Иоанна Цеца // Восточная Европа в древности и средневековье (ВЕДС). 2022. Т. 34. С. 203–207.
4. С.Врионис. Византийское и турецкое общества и их источники рабочей силы, Исследования о Византии, сельджуках и османах: переизданные исследования. Малибу,1981, № 3, стр. 600 с
5. Дюли Моравчик. Byzantinoturcica. Академия-Верлаг, 1958.- 609 с
6. The Early Persian Historiography of Anatolia // History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods / Eds. J. Pfeiffer, S.A. Quinn in collab. with E. Tucker. Leiden, 2006. P. 604.
7. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // Васильевский В.Г. Труды. Т. 1. СПб., 1908. 295 с.
8. Actes de Vatopedi / Éd. J. Vompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros. Т. 1–2. 2001–2006, P 600
9. Anthologia Graeca / Ed. H. Beckby. Т. 1. München, 1965. № 419. P. 455.
10. Kim R. On the Historical Phonology of Ossetic: The Origin of the Oblique Case Suffi x // The Journal of the American Oriental Society. 2003. Vol. 123. P. 71
11. Moravcsik G. Barbarische Sprachreste in der Theogonie des Johannes Tzetzes //1930. Bd. 7 (1928–1929). S. 352–365.
12. Радлов В. В. Из Сибири :страницы дневника. М.: Наука ,1989.-740 с
13. Е.В. Когут. Акты Афона как источник тендерной истории Византии // Вестник МГПУ Серия .Исторические науки,2019.-80-88с
14. Nicephorus Blemmydes; The History Of Cartography, Volume 1: Cartography In Prehistoric, Ancient And Medieval Europe And The Mediterranean. by University of Chicago Press.S.300.
15. Lechner K. Byzanz und die Barbaren //Saeculum. 1955. Bd. 6. S. 292–294.
16. К.Е. Müller. Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung von den Anfängen bis auf die byzantinischen. Steiner Verlag, 1980, Teil II. 563 S
17. N. Byzantinische (griechische) Künstler und ihre Auftraggeber im seldschukischen Anatolien // Knotenpunkt Byzanz. Wissensformen und kulturelle Wechselbeziehungen / Hrsg. A. Speer, Ph. Steinkrüger. B., 2012. S. 906.
18. Pohl W. Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity // Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800 / Ed. W. Pohl. Leiden; Boston; Köln, 1998. P 347.
19. Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu’au milieu du 11e siècle. II: Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l’étranger. P., 1975 . P.543
20. Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. М., 2000. С. 209–210 (статья «Гунны»).
21. Cantac. III.27 Nicol D. The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study. Washington, 1968. P.265

22. Византийский Временник. Институт всеобщей истории РАН. Национальный комитет византистов РФ. Тюрки В Византии (XIII-середина XIV в.) часть первая Тюркская аристократия. Жавонронков П. И 2006. С 90.
23. Каждан А.П. Об аристократизации византийского общества VIII–XII вв. // Сборник радова Византолошкогo института. 1968. Т. 11. С. 284.

REFERENCES

1. Shýkýrov r. m. Vizantia álemindegi túrikter (1204-1461).- M.: Máskeý ýniversitetiniń baspasy, 2017.-631 B
2. Charlz Brend. Batys Eýropa Vizantiaga qarsy. Konstantinopol kresshilerdiń shabýylynda (1180-1204). Aýdarma, L. A. Karpova "Sentrpoligraf", Máskeý, 2022.-452 B
3. Djon Sestiń "Teogonia" epilogyndaǵy grek-varvarlyq Dialogtar / / ejelgi jáne orta ǵasyrlardaǵy Shyǵys Eýropa (VEDS). 2022. T. 34. 203-207 BB.
4. S. Vrionis. Vizantia jáne túrik qoǵamdary jáne olardıń jumys kúshiniń kózderi, Vizantia, seljuq jáne Osmanly týraly zertteýler: qaita jarialanǵan zertteýler. Malıbý, 1981, № 3, b. 600 c
5. Dýlı Moravchık. Byzantinoturcica. Akademia-Verlag, 1958.- 609 c
6. The Early Persian Historiography of Anatolia // History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods / Eds. J. Pfeiffer, S.A. Quinn in collab. with E. Tucker. Leiden, 2006. P. 604.
7. Vasilevskıı v. g. Vizantia jáne pechenegter / / Vasilevskıı v. g. eńbekter. T.1. Sankt-Peterbýrg., 1908. 295 B.
8. Actes de Vatopedi / Éd. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros. T. 1-2. 2001-2006, P 600
9. Anthologia Graeca / Ed. H. Beckby. T. 1. München, 1965. № 419. P. 455.
10. Kim R. On the Historical Phonology of Ossetic: The Origin of the Oblique Case Suffi x // The Journal of the American Oriental Society. 2003. Vol. 123. P. 71
11. Moravcsik G. Barbarische Sprachreste in der Theogonie des Johannes Tzetzes //1930. Bd. 7 (1928-1929). S. 352-365.
12. Radlov V. V. Sibirden: kúndelik betteri. M.: Gylym, 1989.-740 c
13. E. V. Kogýt. Afon aktileri Vizantianyń tenderlik tarihyńyń qanar kózi retinde / / MGPU habarshysy Seria .Tarih gylymdary, 2019.-80-88s
14. Nicephorus Blemmydes. ; The History Of Cartography, Volume 1: Cartography In Prehistoric, Ancient And Medieval Europe And The Mediterranean. by University of Chicago Press.S.300.
15. Lechner K. Byzanz und die Barbaren //Saeculum. 1955. Bd. 6. S. 292-294.
16. K. E. Müller. Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung von den Anfängen bis aufdie byzantinischen.Steiner Verlag, 1980, Teil II. 563 S
17. N. Byzantinische (griechische) Künstler und ihre Auftraggeber im seldschukischen Anatolien // Knotenpunkt Byzanz. Wissensformen und kulturelle Wechselbeziehungen / Hrsg. A. Speer, Ph. Steinkrüger. B., 2012. S. 906.
18. Pohl W. Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity // Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800 / Ed. W. Pohl.Leiden; Boston; Köln, 1998. P 347.
19. Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. II: Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger. P., 1975. P.543
20. Býdanova v. p. Halyqtardyń uly qonys aýdarý dáýirindegi varvarlyq álem. M., 2000. 209-210 BB ("gúndar" maqalasy).

21. Cantac. III.27 Nicol D. The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study. Washington, 1968. P.265
22. Vızantia Ұақытшысы. РҒА жалпы тарих институты. Ресей Федерациясының Vızantia ұлттық комитеті. Vızantiадағы түріктер (XIII-XIV ғасырдың ортасы) бөлігі бірінші түркі ақсұектері. Джавонронков Р. Және 2006. С 90.
23. VIII–XII ғасырлардағы Vızantia қоғамының ақсұектері тўралы. // Zborník Radova Vızantoloshka институты. 1968. Т. 11. В. 284.